

Købstadslandbruget og kampen om byernes naturlige ressourcer

Denne artikel handler om ejendoms- og brugsretten til købstædernes jorder samt de forskellige former for udskiftning, der fandt sted fra cirka 1500 til anden halvdel af 1800-tallet. I særlig grad sættes der fokus på holdningsforskelle og interessekonflikter under udskiftningsbølgen i årtierne omkring 1800. De talrige bybiografier har bibragt os megen viden om strukturer og hændelsesforløb i de enkelte byer. Derimod er der behov for mere forskning vedrørende de centrale og regionale myndigheders beslutninger i spørgsmål om købstædernes landbrug.

Et overset emne?

I 1998 udgav Danmarks Købstadsmuseum Den Gamle By en antologi med titlen *Købstadens landbrug gennem 400 år*. I denne bog kan man flere steder læse, at købstadslandbruget er et overset emne, der er faldet mellem to stole, nemlig den landbohistoriske tradition, der har taget udgangspunkt i forholdene på landet, og den byhistoriske forskning, der i høj grad har koncentreret sig om handel, håndværk og industri.

Men hvis man foretager en systematisk gennemgang af de mange bybiografier og supplerer med andre former for lokalhistorisk litteratur, diverse tidsskrift- og festskriftartikler og nogle klassiske værker fra 1800-tallet, opdager man, at der faktisk er skrevet ganske meget om købstadslandbruget. I flere bybiografier er der for eksempel lange og omhyggelige redegørelser for opdelingen af bymarken, afgrøderotationen og organiseringen af fællesdyrkning og -græsning. Disse resultater har imidlertid kun i meget begrænset omfang fundet vej til mere generelle fremstillinger om dansk historie.¹ Det vil jeg råde bod på i denne artikel, hvor jeg vil sammenfatte den hidtidige forskning om nogle af de mest centrale temaer inden for købstadslandbrugets historie. Det drejer sig om, hvem der havde ejendoms- og brugsret til jorden, samt hvornår og på hvilke måder jorden blev udskiftet.

Desuden dokumenterer artiklen, at de naturlige ressourcer i udpræget grad var en konfliktzone i det førindustrielle bysamfund. De mange konflikter vidner om den store betydning, som adgangen til jord havde i mange byer. I sin beskrivelse af Svendborgs historie har J.O. Bro-Jørgensen formuleret det således: "Byens jorder var den fælles reserve, som vistnok alle indbyggere kunne øse af, en hjælp gennem de onde tider, når andre erhvervsmuligheder svigtede".²

Hertil må dog tilføjes, at der var meget stor forskel på mængden af jord og

omfanget af ager- og avlsbrug i de enkelte byer. I nogle købstæder har landbruget i lange perioder været byens absolut vigtigste erhverv; andre steder havde det en ganske perifer betydning. Ifølge et sæt indberetninger fra 1771 varierede de sjællandske købstæders selvforsyningsgrad med korn da også fra 1-4 % i Næstved, Køge, Frederikssund og Helsingør til 110 % i Store Heddinge. Gennemsnittet for de 18 byer lå på 25 %.³

Tabellen i bilag 1 giver også et godt indtryk af de store forskelle. Tabellen bygger på Statistisk Bureaus areal- og kreaturtællinger i 1861, og den oplyser om det samlede areal og antallet af hornkvæg, får og svin i de enkelte byer.⁴

Købstadslandbrugets opståen

Langt de fleste af de danske købstæder er opstået på kongemagtens jord, og tilsyneladende er mange af byerne allerede i forbindelse med de første privilegietildelinger blevet forsynet med en vis mængde skov eller græsland, som kunne nyttiggøres af byens indbyggere og derved bidrage til byens opkomst.⁵ Kongen kunne dog også nøjes med at give byboerne *brugsret* til mere eller mindre afgrænsede jorder. I 1504 fik borgerne i Stubbekøbing således af Kong Hans tilladelse til for “evig Tid” at holde fædrift i “alle de Vange, som (...) de Landsbyer tilhører, som dær og uden om Byen ligger”.⁶

Købstadslitteraturen giver i øvrigt indtryk af, at Kong Hans generelt gjorde en stor indsats for at styrke købstædernes landbrugsmæssige grundlag. Det oplevede man blandt andet i Svendborg, hvor kongen ikke blot bekræftede borgernes gamle rettighed til at græsse deres kvæg i kronens vange omkring byen, men også overdrog byen alle de marker og enge, som havde hørt til kronens nedbrudte gårde i landsbyen Heldager. Borgerne skulle dog herefter betale kronen den samme landgilde, som gårdbrugerne hidtil havde ydet.⁷ Christian III gik videre i samme spor ved i 1549 at give indbyggerne i Svendborg ret til græsning og høslæt på de jorder, som havde været tillagt 20 afbrændte gårde under Ørkil slot.⁸ I 1558 fik borgerne også tilladelse til at pløje og beså denne jord med korn i en årrække. Endelig i 1573 meddelte Frederik II, at borgerne frit måtte bruge jorden efter eget ønske. Samtidig blev byen pålagt en indfæstning – éngangsbetaling for fæstet – på 500 daler.

En af de andre købstæder, der nød godt af Christian III's og Frederik II's velvilje, var Nakskov.⁹ I 1550 udstedte Christian III et brev, som gav byens magistrat og borgere ret til at nedbryde gårdene i landsbyen Krogsbølle og at benytte dens jorder i ti år mod at svare landgilde til kronen. På anmodning fra borgerne gav kongen i 1556 tilsagn om at forlænge denne periode med 20 år. I 1557 fik nakskovitterne desuden tilladelse til at nedrive ejendommene i Skalkenæs og at benytte denne landsbys jorder i 20 år. Og i 1577 besluttede Frederik II at lade Nakskov beholde alle disse jorder mod fortsat at svare landgilde.

Figur 1. I forbindelse med udvidelsen af det fynske rytterdistrikt blev der i 1717 udarbejdet et detaljeret kort over de marker, der tilhørte Odense og byens stiftelser. Det samlede jordtilliggende i Odense var 176 tønder hartkorn, og om sommeren græssede cirka 3-400 køer og hen ved 100 heste i bymarken, jævnfør Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre, 1983, s. 160-164. Rigsarkivet, Ingeniørkorpset, Joseph Carl Julian Feignet, Feignets kortsamling 1600-1761, pakke 1.

Samtidig fik Nakskovs borgere adgang til at græsse deres husdyr på det store fælles overdrev for de omkringliggende landsbyer.

De kongelige afståelser kunne imidlertid være behæftet med en tilbagekøbsklausul. Det var blandt andet tilfældet, da Frederik II i 1572 solgte ladegården i Vejle til købstaden. Det benyttede Frederik IV sig af i 1718, da han

besluttede at lægge ladegårdsmarken ind under Koldinghus rytterdistrikt. Da ryttergodset blev afviklet i 1765, blev jorden solgt til en privatmand. Også Odense blev tvunget til at afstå en del jord i forbindelse med oprettelsen af rytterdistrikter, men byen fik dog visse modydelser ved denne lejlighed.¹⁰

Den første udskiftnings- og opdyrkningsbølge og dens følger

I middelalderen og til dels også i 15-1600-tallet har hovedparten af de danske købstadsjorder efter alt at dømme bestået af skov, krat, heder, enge og moser, og der har formentlig kun været tale om regelmæssig dyrkning ganske tæt ved byen samt på særligt frugtbare pletter længere ude i bymarken. Købstadsjordernes hovedfunktion på denne tid var da også at yde græsningsmuligheder for borgernes mange køer og heste,¹¹ og selv om mange markvedtægter indeholdt strenge forbud mod at lade får, svin, geder og gæs færdes på markerne, har dette sandsynligvis også været almindeligt.¹²

Billedet af købstædernes landbrug ændrede sig fuldstændigt, da landboreformernes udskiftningsbølge ramte byerne i slutningen af 1700-tallet og i første halvdel af 1800-tallet. Men købstadslitteraturen giver et klart indtryk af, at der allerede i 15-1600-årene foregik en markant udvikling, og flere træk går igen fra by til by. Et af fællestrækkene er, at skovarealerne skrumpede ind eller forsvandt. Kerteminde er et godt eksempel. Her vidner byregnskaberne om, at der endnu i 1630erne blev savet planker og indsamlet brænde i Gedskov. Desuden blev der samlet agern i skoven. Men få år senere var der åbenbart ikke et eneste træ tilbage, og så gik man i gang med at opdyrke jorden.¹³

Et andet gennemgående træk er tendensen til at opdele store dele af bymarken i vange, åse og agre på samme måde som i landsbyerne og at fordele dem på bygrundene, således at hver gård og hvert hus fik tildelt agre i såvel gode som dårlige vange og åse. I nogle byer, såsom Kolding og Vejle, er der sket en sådan "udskiftning til grundene" allerede i slutningen af 1400-tallet eller begyndelsen af 1500-tallet. Og fra Ringkøbing kendes en kongelig befaling fra 1537 om, at markjorderne skulle opmåles og deles, således at alle fik lige stor lod.¹⁴ Mange andre byer fulgte efter senere i 1500-tallet og op gennem 1600-tallet, og flere steder var der tale om to-tre udskiftningsprocesser. Eksempelvis oplevede Korsør allerede i 1633 sin tredje udskiftning, da et stykke af overdrevet blev opdelt i 70 lodder, hvis størrelse afhang af de enkelte grundejeres skatteydelse det foregående år.¹⁵

Der har eksisteret flere specialudtryk om disse jordlodder. Gårdsavl har vist nok været det mest udbredte. Det blev blandt andet benyttet i Aarhus, hvor Møllevangen, Skovvungen og Vorregårdsvang blev udskiftet i årene 1559-80. Der blev da etableret 272 gårdsavl, som hver bestod af den mængde jord, der

var tillagt en bestemt ejendom i byen.¹⁶ I Ribe, hvor landbruget altid har været domineret af græsning og høslæt, blev jordlodderne derimod benævnt husenge.

I Aarhus blev gårdsavlene opfattet som privat ejendom lige fra begyndelsen.¹⁷ Ellers har det formentlig været mest almindeligt at betragte jordlodderne som offentlig ejendom, der blev bortfæstet til de enkelte grundejere. I Kallundborg blev der således indført en særlig fæsteafgift for de cirka 80 beboere, som i 1610 fik andele i Nyvang. Men denne afgift blev ophævet i 1682, da man nu anså jorderne for brugernes ejendom.¹⁸

Et tilsvarende skred fra brugsret til ejendomsret kan iagttages flere andre steder, og i nogle byer blev det efterhånden almindeligt at handle med agre. "Byens Jorder ere ickuns Løsøregods og sælges og kjøbis aarlig i styckevis", skrev Aakirkebys stadskaptajn i 1743, og selvom byskriveren indførte skøde- og panteprotokol tre år senere, undlod han at registrere de mange små jordhandler i sin bog.¹⁹ På samme tid afgav byskriveren i Assens denne erklæring: "men hvem, som haver alle Byens Jorder, Græsgange og Enghaver udi Fæste, det ved ingen, uden Gud alene".²⁰ Også i Store Heddinge herskede der "nærmest anarki" med hensyn til ejer- og brugerforholdene, skriver S.P. Jensen i sin analyse af byens landbrug, hvor han især har koncentreret sig om anden halvdel af 1700-tallet. Det er hans indtryk, at handlen med agre tog et opsving i 1770'erne, da stigende priser øgede interessen for korndyrkning, og i den forbindelse synes en del ejere at have tilstræbt en vis samling af deres agre i større klumper.²¹

Flere andre undersøgelser dokumenterer, at der med tiden skete en stærk koncentration af jord på færre hænder. I en analyse af matriklen fra 1683 har Annette Hoff således påvist, at de 194½ gårdsavl i Horsens på dette tidspunkt var delt mellem 47 brugere, og at borgmester Jørgen Hansen rådede over ikke mindre end 11½ gårdsavl, svarende til cirka 16 tønder hartkorn. I 1660'erne havde borgmester Oluf Hansen imidlertid været helt oppe på 21½ gårdsavl. I det hele taget viser undersøgelsen, at byens førende embedsmænd og købmænd tegnede sig for størstedelen af gårdsavlene. Hoffs sammenligninger med flere andre byer i 1600-tallet viser, at der var tilsvarende mønstre i Randers, Vejle og Kerteminde.²² Men i Ribe var forholdene helt ekstreme. Ole Degns studier af byens regnskaber for eng- og markleje viser nemlig, at rådmandskredsen og de øvrige købmænd stod for 97 % af den samlede leje mellem 1625 og 1660.²³ Dette må dog ses i lyset af, at Ribes købmænd netop i første halvdel af 1600-tallet kunne se en særlig stor fordel i at skaffe sig masser af engarealer. Engene kunne nemlig bruges til opfedning af de mange okser, som købmændene opkøbte med henblik på videresalg til Nederlandene. Efter 1660 skete der en stærk begrænsning i Ribe-købmændenes rolle i denne handel. Måske har dette dæmpet købmændenes interesser i englodder.

Litteraturen rummer flere eksempler på, at enkelte købmænd eller andre borgere havde held til at etablere større sammenhængende jordarealer i form af private vænger, selv om ejendomsretten i nogle tilfælde blev draget i tvivl.²⁴ Men der er også eksempler på, at købstadens styre formåede at fastholde en stor del af bymarken i byens varetægt, således at man kunne udleje jorderne ved offentlige auktioner. I Randers forblev således mere end 50 procent af bymarken i byens besiddelse,²⁵ og i en bog fra 1804 kunne borgmesteren, Snæbiørn Asgeyrsen Stadfeldt, med stolthed berette om de store indtægter, Randers havde haft ved bortforpagtning i de foregående 42 år. Ifølge det detaljerede regnskab drejede det sig om ikke mindre end 74.938 rigsdaler 4 skilling!²⁶ Gregers Begtrup fremhævede da også Stadfeldts værk i sin store bogserie om agerdyrkningens tilstand i Danmark, der udkom i årene 1803-12. I disse bøger omtales også forpagtningsordninger i en række andre byer såsom Assens, Grenaa, Aalborg, Lemvig og Ringkøbing. I nogle tilfælde skete bortforpagtningen på årsbasis, andre steder for en årrække, eksempelvis seks eller otte år. I flere købstæder blev nogle af jorderne også bortfæstet på livstid, fremgår det af Begtrups fremstilling.²⁷

En af de byer, der har haft en særligt interessant forpagtningshistorie, er Ribe. I sin grundige analyse af landbruget i byen fortæller Otto Smith, at engene i Ribe Holm og Østermade i 1548 blev opdelt i 243 lodder, som blev knyttet til de enkelte ejendomme. Men da bystyret i løbet af 1600-tallet opdagede, at der kunne være gode penge at tjene ved at bortforpagte byens egne jorder, begyndte man at beslaglægge de husenge, hvor beboeren havde misligholdt sine forpligtelser ved for eksempel ikke at betale skat til tiden. Men det hændte også, at en eller flere borgere frivilligt afstod en huseng. Det var blandt andet tilfældet i 1689, da magistraten og det faste borgerudvalg "De 24 mænd" overtalte de borgere, som havde andel i Østermade, til at overdrage disse enge til byen. Argumentet var, at borgerne kun havde begrænset glæde af engene, da de lå så langt fra byen, og at jorderne kunne udnyttes meget bedre, hvis de blev udlejet samlet til én mand. Den nye ordning fungerede tilsyneladende også tilfredsstillende indtil 1726, hvor en ny generation af borgere gjorde opmærksom på deres gamle adkomst til husengene i Østermade. Magistraten afviste dog kravet med henvisning til engbøgernes udsagn om den frivillige afståelse i 1689. I 1731 blev sagen rejst på ny, og denne gang endte den med en kongelig resolution om, at engene atter skulle tillægges de enkelte gårde og huse.²⁸

Endelig skal det bemærkes, at det var meget almindeligt – og måske et helt generelt fænomen – at en købstad udlagde bestemte dele af bymarken som embedsjord. Det betød, at forskellige embedsmænd som en del af deres løn fik brugsret over jorden, så længe de varetog de pågældende funktioner.

tid været en af de mest velforsynede købstæder med hensyn til bymark; i 1682 lå det samlede jordtilliggende på cirka 3.000 tønder land.³¹

Roskilde er også et godt eksempel på, at mere beskedne embedsmænd kunne få andel i bymarken. Byen havde nemlig i 1700-tallet et såkaldt Skarprettervænge!³² Mere almindeligt har det dog utvivlsomt været, at præsten fik tildelt noget jord, og i nogle bybiografier omtales også embedsjorder for kapellanen, byskriveren og organisten.³³

Købstæderne og naboerne

Som tidligere nævnt har flere købstadsprivilegier eksplicit givet byens borgere tilladelse til at græsse deres dyr uden for bymarkens grænser. Til gengæld har beboerne i de omkringliggende landsbyer undertiden haft ret til at benytte købstadens græsningsområder.

En gensidig relation af denne karakter kunne systematiseres i form af et vangelag, nogle steder benævnt som fællesfang. En sådan ordning, der som regel omfattede adskillige ejerlav, var kendetegnet ved, at de enkelte byer og landsbyer tilrettelagde afgrøderotationen således, at to naboejerlav altid enten havde dyrkede marker eller brakjord i de vange, der stødte op til den fælles ejerlavsgrænse. Derved kunne man undgå at bruge tid og kræfter på at opstille dyrebare gærder mellem ejerlavene. Så når der var brakjord på begge sider, kunne husdyrene frit passere hen over grænsen. Bo Fritzbøger har påvist, at det i alt fald på Sjælland i midten af 1700-tallet var overordentligt almindeligt med vangelag, og at adskillige købstæder såsom Slagelse, Ringsted, Holbæk, Slangerup og Store Heddinge indgik i vangelag. For Slagelses vedkommende omfattede det ikke mindre end 11 ejerlav.³⁴ Store Heddinge lå i vangelag med fem landsbyer, og S.P. Jensen har beregnet, at de sammenstødende marker i alt udgjorde cirka 2.000 tønder land. Her måtte der i "brakårene", altså hvert tredje år, indsættes 1.300 kreaturer, hvoraf Store Heddinge og den lille herregård Erikstrup kunne tegne sig for 400. Men derudover delte byen og Erikstrup overdrev med seks landsbyer. Det havde et omfang på omkring 2.000 tønder land, og ifølge 1682-matriklen kunne det give græs til 610 stykker kvæg, hvoraf Store Heddinge og Erikstrup havde ret til at stille med 130.³⁵

De åbne grænser mellem ejerlavene kunne måske medføre en mere optimal udnyttelse af de gode græsområder, end det ellers ville have været tilfældet, men de var også genstand for mange konflikter mellem en købstad og dens nabolandsbyer. Det centrale problem bestod i, at mængden af græs ofte var helt utilstrækkelig i forhold til behovet. Dels var græssets kvalitet tit meget ringe, dels synes man ofte at have udsat langt flere dyr end rimeligt.³⁶ Det gjorde det bestemt ikke bedre, at der i nogle tilfælde var uklarhed om de præcise grænser mellem ejerlavene. Dertil kommer, at nogle byer var blevet forsynet med så

stort et dispositionsområde i forhold til befolkningstallet, at der kom til at gå meget lang tid, før borgerne for alvor begyndte at interessere sig for de yderste dele – og på dette tidspunkt kunne beboerne i de nærliggende landsbyer mene at have vundet hævd på disse jorder.³⁷

Men også når der var tydelige hegn eller grøfter mellem byens og landsbyernes jorder, kunne der opstå et væld af konflikter. Således har Erland Porsmose registreret hele 18 retssager mellem borgerne i Kerteminde og beboerne i Kærby om markspørgsmål mellem 1605 og 1657. Kærbymændene klagede sædvanligvis over overgreb på deres gærder, så kvæg og svin kunne trænge ind på deres marker. Til gengæld hævdede beboerne i Kerteminde, at Kærbymændene med vilje lod dyrene slippe ind for at kunne indfange dem og afkræve løsepenge!³⁸

Købstadslitteraturen indeholder også en del beretninger om konflikter om jordspørgsmål mellem en købstad og et eller flere godser. Nogle af dem stod på i århundreder og blev behandlet af flere domstole. Her er tre eksempler.³⁹

I Faaborg gav Erik Menveds købstadsprivilegium fra 1313 byen græsningsret på Diernæs', Horne og Svanninge marker. Denne rettighed synes at have været uantastet, så længe det meste af jorden rundt om Faaborg var ejet af enten kronen eller det lokale kloster. Men efter Reformationen blev en del af jorden overtaget af adelige godsejere, og de mente, at græsningsretten stred mod adelens privilegier. Med støtte fra bønderne i Svanninge førte Edel Hardenberg til Hvedholm sagen for Herredagen i 1574, og her lød dommen, at privilegiebrevet fra 1313 kun havde gyldighed, når lodsejerne gav samtykke til græsning. Fire år senere klagede faaborgenserne til kongen over, at de ikke længere måtte benytte deres gamle græsningsret, og at godsejerne i det hele taget generede borgerne i deres avlsbrug. Som følge af denne henvendelse blev der i 1579 gennemført en sandemandsforretning med det formål at sætte markeskel mellem byens og landsbyernes marker. Sandemændene tillagde byen et overraskende stort areal, og det blev da også anfægtet af alle de fem godsejere, som havde interesser i området. Resultatet blev, at sandemændenes afgørelse blev underkendt ved Fynbo Landsting. Også i de følgende årtier var der jævnligt kontroverser mellem faaborgenserne og flere af godsejerne, men borgerne synes i vidt omfang at have løst deres problem ved at leje græsarealer af bønderne i omegnen.⁴⁰

I Næstved var overdrevet i middelalderen ejet af Skovkloster, men borgerne havde græsningsret mod at betale en årlig afgift. Denne ordning fortsatte efter, at overdrevet ved Reformationen var blevet overtaget af kongemagten. Og da Frederik II i 1561 gennemførte et mageskifte med Herluf Trolle, bekræftede den nye ejer, at borgerne havde brugsret til jorden til evig tid. Brevet fastlagde imidlertid ikke de præcise grænser for overdrevet, og hvad jorden

måtte bruges til, og dette kom siden hen til at give anledning til en del problemer. I en lang og omstændelig beskrivelse af overdrevets historie har Rasmus Nielsen gennemgået et stort antal konflikter mellem 1570erne og 1760erne. Nogle af dem involverede både Næstved, Herlufsholm og Rønnebæksholm. Kontroverserne handlede om alt fra græsning af dyr til ødelæggelse af hegn, nedsættelse af pæle i en sø, tørvegravning og anlæggelse af private vænger, haver og møller. Men den vigtigste retssag, der fandt sted 1753-62, vedrørte selve ejendomsspørgsmålet. En kommissionsdomstol, bestående af selveste højesteretsassessor Bolle Luxdorph og generalprokurør Henrik Stampe, nåede frem til, at Herlufsholm bestandig havde været anset for den rette ejer af overdrevet, og at Næstved-borgerne ikke havde ret til at indhegne noget af overdrevet uden Herlufsholms samtykke. Men i de tilfælde, hvor borgerne alligevel havde indhegnet nogle vænger og haver, og dette havde været upåtalte i mindst 20 år, havde borgerne ret til at beholde denne jord. Dommen blev stadfæstet af Højesteret i 1764.⁴¹

Det tredje eksempel har en helt anden karakter. Det handler om Svendborg, hvor kronen afhændede sine skove ved auktion i 1764. Én af køberne var kammerherre Niels Juel til Tåsinge, som erhvervede skovene i Gammel Hestehave og Øksbjergmarken. Det var dog kun overskoven, der blev forhandlet. Borgerne måtte som hidtil udnytte skovbunden til dyrkning, græsning og indsamling af olden. Men Niels Juel ønskede åbenbart at udnytte sin nye ejendom optimalt, så han lod et stykke af Gammel Hestehave indgrøfte for at fremme skovdriften, som ellers ville blive hæmmet af borgernes pløjning, høstarbejde og færdsel mellem træerne. Borgerne svarede igen ved at drage ud "i flok og følge" og sløjfe grøfterne. Juel anlagde derefter sag mod borgerne, men den blev opgivet, da han døde i 1766. Imidlertid fortsatte konflikten mellem borgerne og enken i de følgende årtier. Først i 1789 fandt man frem til en holdbar løsning, idet baroniet på Tåsinge fik fuld rådighed over Gammel Hestehave, mens byen til gengæld blev ejer af Juels anden skov, Øksbjergmarken.⁴²

Udenbys ejere

I nogle købstæder har det været ret almindeligt, at købmænd og andre borgere erhvervede jord uden for byens grænser. Tendensen har formentlig været mest udbredt i Jylland, hvor ejendomsstrukturen på landet ikke har været nær så fastlåst som på øerne. Birgit Løgstrup har således bemærket, at mange Viborgborgere i de sidste årtier af 1600-tallet kom til at stå som ejere af en eller flere fæstegårde i oplandet. Antallet svandt ind i 1700-tallet, og Løgstrup begrundede det med den forarmelse, som ramte Viborg efter branden i 1726, hvor store dele af byen blev lagt øde.⁴³

No.	Jordegne	Ejere	Agre	342	Udsket
1	Stagboms Agre	Ladso Aarskjul	-	-	1
2	Stagboms Agre	David Busk	-	-	2
3	Flaskagre	Markus Clausen	-	47	7
4	Rappes Agre	Lito	-	7	1
5	Hjortemøllebergs Agre	Jens Rommadsen	-	-	5
		Hans Rommadsen	-	-	5
6	Østerr. Lito	Rasmus Langeland	-	-	2
7	Madme Michelsens Agre	Lito	-	-	8
8	Grønt Agre	Rasmus Langeland	-	-	1
9	Lange Strand Agre	Lito	-	-	2
		Madme Michelsen	-	-	2
		Anders Samuelson	-	-	2
10	Storkøbmands Agre	Jens Sørensen	-	-	2
		Rasmus Langeland	-	-	8
11	Østerr. Strand Agre	Jens Sørensen	-	3	1
		Proer Møller	-	3	1
		Anders Hansen i Ormeslev	-	9	3
		Jens Sørensen	-	1/2	0
		Jens Sørensen	-	4	1
		Jens Sørensen	-	15 1/2	5
		Jens Sørensen	-	2 1/2	5
		Jens Sørensen	-	1/2	0
		Jens Sørensen	-	6 1/2	2
12	Sønder Agre	Rasmus Langeland	-	6 1/2	2
13	Fold Agre	Lito	-	2	1
		Rasmus Langeland	-	5	1
		Hans Brandtzen	-	6	1
		Proer Møller	-	6	1
		Beber Aarskjul	-	6	1
		Jens Sørensen	-	0	1
		Jens Sørensen	-	11	1
14	Sønder Agre	Rasmus Langeland	-	-	3

Figur 4. En del rådstuearkiver indeholder jordebøger eller andre fortegnelser over fordelingen af bymarken. I denne specifikation fra Korsør i 1767 optræder byens storkøbmand, Rasmus Langeland, mange steder. Han ejede for eksempel alle 47 agre i Flaskagre. Blandt de ørige cirka 75 ejere ses en del købmænd og håndværkere, men også kirken, præstegården, skolen og fattigvæsenet. Borgmesteren, rådmændene og klokkeren havde også hver især lidt embedsjord. Endelig var der en enkelt udenbys ejer, nemlig Anders Hansen i den nærliggende landsby Ormeslev. Rigsarkivet, Korsør rådstue, Fortegnelser over ejerne af markjorderne ... 1801-1842 (J1).

Det omvendte fænomen – at personer, der boede uden for købstaden, ejede eller lejede jord i byen – var tilsyneladende mere udbredt. Også her er Viborg et godt eksempel. Et kongebrev fra 1543 forbød borgerne at sælge jord til udenbys folk.⁴⁴ For dette ville betyde en forringelse af købstadens ressourcer og dermed svække byens skatteevne. Men kongebrevet blev ikke efterlevet, og især efter 1726 blev det almindeligt at sælge jordlodder til personer, der boede uden for byen. Sælgerne har formentlig især været ringere stillede borgere, som på denne måde kunne skaffe sig lidt penge til dagen og vejen. Samtidig har kun få viborgensere været i stand til at købe jord af betydning. I 1741 var cirka en tredjedel af bymarken på udenbys hænder. Allerede seks år forinden havde kongen dog – på initiativ af en del af borgerne – udstedt et forbud mod yderligere salg til fremmede.⁴⁵ Samtidig bestemte han, at indbyggerne skulle have ret til at indløse de solgte jorder til den pris, de var afhændet for.

Også i Aarhus nåede mængden af fremmed-ejet jord op på et ganske højt niveau i begyndelsen af 1700-tallet. I 1727 var 41½ af de 272 gårdsavl på udenbys hænder, og hertil kom, at 92½ gårdsavl var bortlejet til folk, der boede uden for byen. Hovedparten af de fremmede ejere og lejere var gårdbrugere fra oplandet, og magistraten fandt det faktisk særdeles hensigtsmæssigt, at mange aarhusianere udlejede jord til disse bønder. For det kunne angiveligt ikke svare sig for en fattig borger, der kun ejede nogle få gårdsavl, at holde heste og karl. Hvis han derimod overlod en del af sin jord til en bonde, kunne denne som en del af sin betaling også passe de øvrige dele af borgerens jordtilliggende. Derimod erklærede magistraten sig som modstander af jord salg til fremmede.⁴⁶

I en forordning af 14. august 1741 udstedte regeringen for første gang et generelt forbud mod at overdrage købstadsjord til udenbys folk. Der synes ikke at foreligge nogle undersøgelser af motivet til dette initiativ. Men det må være rimeligt at antage, at den alvorlige økonomiske krise, som de fleste købstæder befandt sig i på denne tid, udgør en væsentlig del af baggrunden. Måske var mange andre byer end Viborg og Aarhus ved at afstå en stor del af deres bymark med risiko for en stærk reduktion af byens ressourcer.

Spørgsmålet er så, om forordningen havde den ønskede virkning. En opgørelse fra 1760erne eller 70erne i Christian Martfeldts arkiv giver indtryk af, at det var tilfældet. Her nævnes det samlede jordtilliggende for hver købstad i kongeriget, samt hvor meget af denne jord der blev brugt af udenbys folk. Alt i alt rådede købstæderne over cirka 5.454 tønder hartkorn; heraf blev kun 191 tønder hartkorn, det vil sige 3,5 procent, brugt af fremmede.⁴⁷

Ikke desto mindre fandt regeringen anledning til at indskærpe forordningens bestemmelser ved et reskript af 25. april 1794. Her blev det fremhævet,

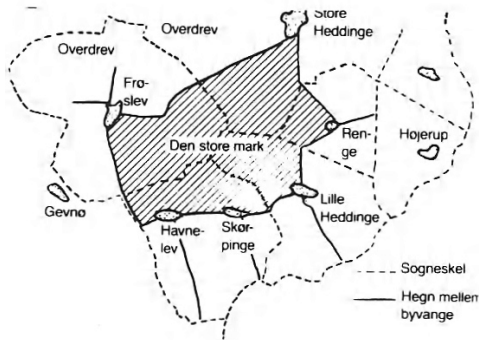
at de jorder, som oprindeligt havde tilhørt en købstad og nu var i enten byens eller en borgers besiddelse, hverken måtte afhændes eller bortlejes til nogen udenbys mand. Hvis en borger derimod ejede noget jord, som fra gammel tid havde hørt til et landsogn, måtte han sælge det til hvem, han ville.

Men få år senere skiftede regeringen spor, og den 18. oktober 1811 udsendte Frederik VI en forordning, der opgav den restriktive politik. Fra nu af stod det "saavel udenbyes som indenbyes Mand frit for" at købe købstadsjorder. Dog skulle alle, som erhvervede sådanne jorder, bidrage til de skatter og afgifter, som jorderne måtte blive pålagt. Samtidig blev der indført forskellige afgifter til byens kæmnerkasse ved handel med købstadsjord.

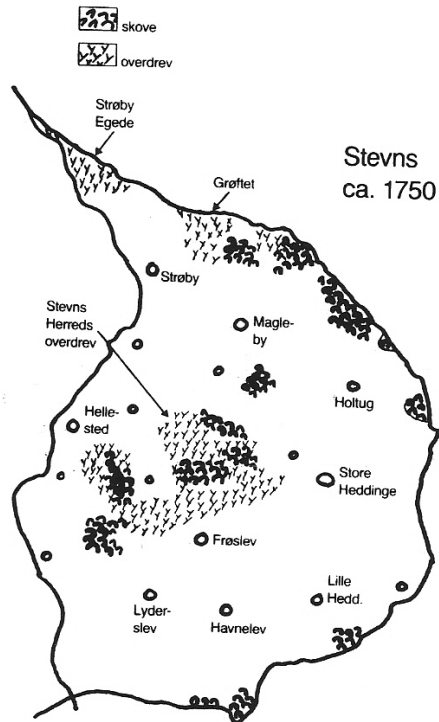
Købstadslandbruget i landboreformernes tidsalder

Forordningen fra 1811 er et vigtigt led i den transformationsproces, som det danske købstadslandbrug gennemgik fra omkring 1750 til midten af 1800-tallet. Processen var en del af landboreformerne, men adskilte sig på flere måder markant fra, hvad der skete i landsognene. Der blev således aldrig udarbejdet en samlet lovgivning om strukturforandringer i købstadslandbruget. Generelt kom udskiftningsarbejdet sent i gang i byerne,⁴⁸ og dette begivenhedsforløb bestod ofte af adskilte faser, der strakte sig over flere årtier. Og med få undtagelser blev der ikke tale om udflytning af gårde og huse. I det følgende vil jeg præsentere nogle udvalgte udskiftningsager fra forskellige dele af den lange reformperiode. Sagerne belyser blandt andet nogle af de typiske konflikter, som opstod i forbindelse med udskiftning af byjorder.

Rundrejsen begynder dog i en købstad, hvor udskiftningen foregik ret uproblematisk. Det er Store Heddinge, som var en af de første byer, der blev inddraget i denne proces. Det skete da, da A.G. Moltke som ny ejer af herregården Juellinge i 1750 fik gennemført, at "hans" landsbyer blev trukket ud af det store overdrev på Stevns (se figur 5).⁴⁹ Ved denne lejlighed var der også planer om at dele resten af overdrevet mellem Gjorslev og Store Heddinge, men på grund af uenighed mellem parterne blev det først ført ud i livet i 1766. Atten år senere gennemgik Store Heddinge som den første bebyggelse på Stevns en intern udskiftning af de enkelte jordlodder i ejerlavet. Det drejede om mindst 2.000 ager- og englodder, der havde i alt 66 ejere, herunder herregården Erikstrup, hvis agre lå i flæng med agrene tilhørende byboerne, Københavns Universitet, latinskolen i Roskilde og Store Heddinge kirke. I mange tilfælde lykkedes det at samle alle ejerens lodder på et enkelt sted. Dette gjaldt blandt andet for købmand Hoffmeyer; han rådede over 130 tønder land, der hidtil havde været fordelt på 59 åse. Landinspektørens udskiftningsplan fra 1784 synes da heller ikke at have frembragt større protester blandt borgerne, og at dømme efter S.P. Jensens fremstilling kom der ikke siden konflikter om dette spørgsmål.⁵⁰

Figur 5. Stevns omkring 1750. Det ene kort viser udbredelsen af det store vængelag (fællesfang), som har givet anledning til stednavnet Storemark. Det andet markerer beliggenheden af skovene og de tre overdrev Strøby Egede, Grøftet og Stevns Herreds overdrev. Sidstnævnte blev i 1750-51 delt op i Store Heddinge, Frøslev, Arnøje, Hellested og Taastrup overdrev. S.P. Jensen: Landbruget i Store Heddinge gennem 200 år, 1996, s. 10-11.

Mange købstæder og landsbyer blev hårdt ramt af kvægstæpidemier i 1740erne og 60erne. Det var en udbredt opfattelse, at de store kvægflokke på overdrevene spillede en stor rolle for smittespredningen. Så da den 29. juli 1769 udkom en forordning om fællesskabets ophævelse, blandt andet på overdrevene, reagerede provst Næraae i Svendborg ved at anmode om en kongelig ordre til at opdele det lokale overdrev. Ønsket om en specifik ordre skyldtes, at Næraae vidste, at der ikke var flertal blandt byens befolkning for en sådan udskiftning. Denne omstændighed var også årsagen til, at de centrale myndigheder undlod at gå ind i sagen. Også den vigtige udskiftningsforordning af 23. april 1781 satte gang i tankerne i Svendborg.⁵¹ I de følgende år modtog Rentekammeret hele fire ansøgninger fra en kreds af byens større jordejere, der ønskede at få deres private lodder udskiftet af bymarken. De støttede sig til forordningens bestemmelse om, at enhver lodsejer havde ret til at kræve sin jord udskiftet. Forordningen havde imidlertid kun gyldighed for landsognene, så Rentekammeret henviste de ivrige mænd til at forhandle

med deres bysbørn. Men hovedparten af disse afviste ønsket om udskiftning. De pegede blandt andet på, at det kunne blive vanskeligt at skaffe gærdsel til så mange indhegninger, og at der næppe ville være nogen, som havde interesse i at få samlet sin jord i de fjernest liggende dele af bymarken, der var utilstrækkeligt gødet. Dertil kom, at der var en ret omfattende trævækst på visse jorder.

Tredje fase af Svendborgs udskiftningshistorie tog sin begyndelse i midten af 1790erne, da regeringen havde besluttet, at købstadsjord kunne udskiftes på samme vilkår som anden landbrugsjord, og byen havde skaffet sig af med de fleste af træerne på bymarken. Byfoged Uldall og enkelte andre borgere slog nu til lyd for, at al jord for hver person blev samlet ét sted, og at de enkelte lods- ejere fik fuldstændigt frie hænder med hensyn til udnyttelsen af jorden. Men et stort flertal, der også omfattede det faste borgerudvalg “de eligerede borgere”, foretrak, at man nøjedes med en jordlod per person i hver af byens marker, og at man bevarede fællesskabet i dyrkning og græsning. De argumenterede blandt andet med, at fællesgræsningen havde stor betydning for småborgerne, som på denne måde havde mulighed for at holde en-to køer og sikre sig mælk. Efter at byfogeden af andre grunde var blevet suspenderet i 1804, nåede borgerskabet imidlertid ret hurtigt frem til et kompromis, som i høj grad fulgte Uldalls ønsker. Dog blev det besluttet at afsætte et bestemt areal i bymarken, hvor de 89 mindre jordejere kunne have deres lodder og eventuelt bruge dem i fællesskab.⁵²

Flere af synspunkterne fra debatten i Svendborg kan genfindes i de livlige diskussioner om udskiftning, som fandt sted i Holbæk og Kalundborg mellem 1770 og 1800. I begge disse byer var der også en klar stillingtagen fra de centrale og regionale myndigheder til fordel for reformtilhængerne. I Holbæk oplevede man dette første gang, da stiftamtmand Brockenhuus i 1777 resolverede, at Holbæks bystyre og borgere skulle efterkomme amtsskriver Withs, borgmester Lunds, købmand Ortveds og etatsråd Æreboes ønsker om at få udskiftet og samlet deres jorder. Denne anmodning havde ellers vakt udbredt modvilje i byen. Den delvise udskiftning medførte en stærk omregulering af markopdelingen for de borgere, som forblev i fællesskabet. I den forbindelse blev antallet af jordlodder reduceret fra 15-1800 til 264. Den anden klare markering fra de overordnede myndigheder kom, da også præsten og flere andre fremtrædende personer i 1786 fremsatte ønsker om at få samlet deres jord på ét sted. Rentekammeret og stiftamtmanden erklærede da, at der skulle gennemføres en opmåling og udskiftning af de tre opdyrkede vange i løbet af to år. Trods intens modstand og mange supplikker fra 11-13 avlsbrugere stod Rentekammeret fast på beslutningen, og i 1792 blev vangene udskiftet. Tre år senere fulgte en udskiftning af overdrevet. Dette medførte, at antallet af græsningsberettigede

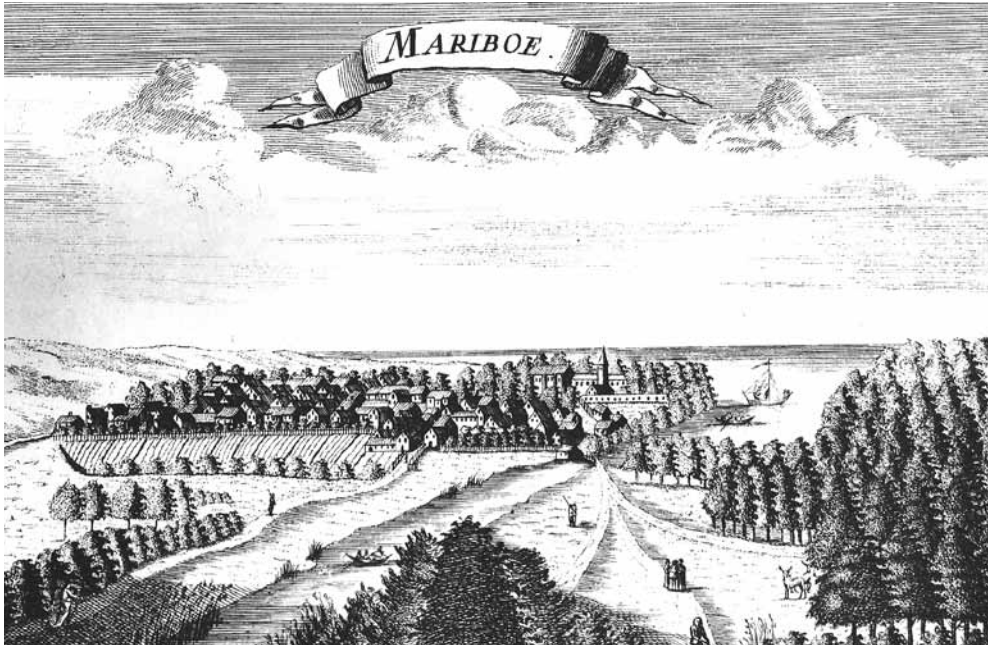
blev reduceret fra 141 til 13, og at der fra nu af kun var 18 borgere med andele i enten vangene eller overdrevet. "Det er fristende at betragte udskiftningen (...) som et doktrinært og bedrevidende gennemført moderniseringsprojekt, drevet af centraladministrationen til gavn for velstående lokale interessenter og med tilsidesættelse af avlsbrugere med landbrug som hovederhverv", lyder Michael Hertz' konklusion på hans analyse af Holbæks udskiftning.⁵³

I Kalundborg blev der i 1771 gennemført en adskillelse af byens og Lerchenborgs andele i Lyngen, som var et af byens tre overdrevarsarealer. Dette inspirerede amtsforvalter Falk, konsumtionsforpagter Zelling, apoteker Bech og farver Feilberg til også at fremsætte ønske om en indenbys udskiftning af det resterende overdrev. De henvendte sig både til stiftamtmand Knuth og Generallandvæsenskommissionen, og de fremhævede, at hovedformålet med forslaget var at forbedre udnyttelsesgraden af jorden. Desuden hævdede de, at de småborgere, som kunne komme i klemme med en sådan ordning, alligevel blot "fordærve[de] Græsningen" ved at føre får, gæs og svin ud på overdrevet. Forslaget fik støtte fra magistraten og stiftamtmanden, men blev afvist af flertallet på en rådstueforsamling. Modstanderne mente, at udskiftningsforretningen og de mange gærder ville blive alt for bekosteligt, og at græsningsarealet ville blive reduceret urimeligt af gærderne og grøfterne. Alligevel fik reformtilhængerne noget ud af deres kamp. Fra og med 1774 blev der nemlig opkrævet et bestemt beløb for hver ko eller hvert får, der blev sat på græs, og man indskærpede samtidig forbuddet mod at føre svin og gæs ud på græsset. Vigtigere var det dog, at grundejerne i 1791 slet og ret fik eneret til bruge overdrevet.

Ikke desto mindre oplevede Kalundborg en ny hård debat om udskiftningsspørgsmålet, da ti af de store grundejere i 1799 ansøgte om at få samlet deres andele af overdrevet. Endnu en gang var der stærk modvilje på rådstueforsamlingen, og modstanderne frygtede blandt andet, at de små husejere ville miste adgangen til egen ko og mælk. Danske Kancelli gennemtrumfede imidlertid udskiftningen. De små grundejere, der udgjorde et stort flertal, blev dog samlet i interessentselskaber, som hver især fik tildelt en lod. Desuden fortsatte man med at have fællesgræsning på øerne Store og Lille Vrøj, der på grund af den store afstand til byen var uegnede til opdyrkning. Derimod begyndte man allerede i 1803 at opdyrke de øvrige overdrevarsarealer. Tyge Krogh, der har studeret dette begivenhedsforløb, betegner derfor udskiftningen som "en samfundsøkonomisk gevinst", men han tilføjer, at "det var byens overklasse, som høstede fordelene deraf". Der skete nemlig ganske rigtigt en kraftig reduktion i antallet af kreaturejere, og da der i 1837 blev udarbejdet en oversigt over byens kvægavl, var de fleste af dem, der ejede køer, købmænd, brændevinsbrændere, møllere og andre, der kunne forene kreaturholdet med deres erhverv.⁵⁴

Efter disse dramatiske sager skal vi se på en by, hvor det gik mere roligt. I Horsens skulle man helt frem til 1806, før der blev rejst spørgsmål om udskiftning og ophævelse af fællesskabet. Men i modsætning til så mange andre steder fandt magistraten det her unødvendigt og måske endda skadeligt at gennemføre noget sådant. Sagen blev derfor henlagt. Først 20 år senere blev den taget op på ny. Initiativtageren var nu amtmand Rosenørn, men ideen blev straks grebet af borgmester Schmidt og de eligerede borgere, som måske var præget af de positive erfaringer med udskiftning i flere nabobyer. Af Svend Aage Bays detaljerede redegørelse fremgår det, at borgmesteren var særdeles opmærksom på, at de græsningsberettigede borgere fik en passende erstatning i form af jord. Han bemærkede, at de fleste af de græsningsberettigede havde denne ret i kraft af deres gårdes grundtakst, eventuelt kombineret med erhvervsvirksomhed, men nogle havde det udelukkende på grundlag af deres næring. Schmidt nåede frem til, at de græsningsberettigede i alt havde 313 køer på græs, og at det var rimeligt at afsætte 190 tønder land til dem. De kunne så selv vælge, om de ville anvende jorden i fællesskab eller dele den ud i lodder. Borgmesterens plan fik bred tilslutning blandt byens borgere. Men der var klar stemning for, at "vederlagsjorden" blev udskiftet til grundene i stedet for at blive udlagt til fællesdrift. Da Danske Kancelli i 1830 gav endelig tilladelse til udskiftningen og græsningsrettens bortfald, fastslog kancelliet da også, at "vederlagsjorden" skulle udstykkes i forhold til de enkelte borgeres grundtakst. Men naturligvis stod det bagefter borgerne frit for at sælge sådanne lodder igen.⁵⁵

I Aarhus fandt den første udskiftning sted i 1801-02. Den betød, at de enkelte lodsejere fik samlet deres jord på færre steder i bymarken, men dyrknings- og græsningsfællesskabet fortsatte uændret.⁵⁶ Først i 1841-42 skete der en endelig udskiftning. Trine Loch Elkjær har foretaget en indgående analyse af det lange og komplicerede begivenhedsforløb, og hun har dokumenteret, at der i 1827 blev fremsat et anonymt forslag om, at de græsningsberettigede fik udbetalt et erstatningsbeløb i penge, og at man herefter overlod det til borgernes frie initiativ at handle og mageskifte sig frem til en mere hensigtsmæssig ejendomsstruktur. Dette forslag var imidlertid alt for moderne for de fleste aarhusianere, der fandt det naturligt, at en erstatning måtte ydes i form af jord. En borgerkomité, som blev nedsat i 1836 til kulegravning af udskiftningsspørgsmålet, nåede i sin betænkning frem til den konklusion, at både avlsbrugerne og de græsningsberettigede havde hævdvundne rettigheder til jorden. Men den foreslog, at lodsejerne fik rådighed over 2/3 af jorden, og at de græsningsberettigede fik den sidste tredjedel.⁵⁷ Dette forslag fik tilslutning fra en rådstueforsamling i 1838. Det blev da også vedtaget, at de græsningsberettigede personers grund skulle udlægges samlet og tæt ved byen, og at interesse-

Figur 6. Mange af 1700-tallets købstadsprospekter giver indtryk af, at byens indbyggere i høj grad ernærede sig af agerbrug. I Erik Pontoppidans værk "Den Danske Atlas" (bind III, 1797, s. 293), hvorfra dette kort stammer, fremhæves den "god(e) Avling" da også som et af Maribos største aktiver ved siden af fiskeriet i søen. Maribo havde dog også en ganske god handel ifølge Pontoppidan. Han tilskrev det blandt andet, at byen var hjemsted for såvel landstingsmøder som landemoder (regionale møder for gejstligheden).

rede borgere kunne leje jord til græsning. Endvidere blev det besluttet, at disse lejeindtægter skulle fordeles blandt de græsningsberettigede i overensstemmelse med grundtaksten.⁵⁸

Sidstnævnte blev dog underkendt af Danske Kancelli, som påpegede, at Aarhus' bymark ifølge Kong Hans' privilegium fra 1490 var givet til alle byens indbyggere, ikke blot grundejerne. Det blev derfor besluttet, at indtægten ved udlejning af græsvederlaget skulle tilfalde byens kærnerkasse til gavn for byen og efterkommerne. Som det fremgår af Trine Locht Elkjærs artikel, blev denne afgørelse virkelig til nytte for byen. For det store, centralt beliggende, men ubebyggede areal i byens besiddelse var guld værd, da der i de første årtier af 1900-tallet opstod ønsker om at få etableret kommunehospital, universitet, frilandsmuseum, botanisk have og flere nye kirkegårde med mere. Trine Locht

Elkjær noterer også, at det var sjældent, at de græsningsberettigede fik tildelt så stor en del af bymarken, som det var tilfældet i Aarhus. Det hænger utvivlsomt sammen med, at der var langt flere græsningsberettigede end lodsejere i denne by.

Sidste station på rejsen er Viborg, som udover den opdyrkede bymark har været forsynet med en "lyngkrave" på ikke mindre end 6.000 tønder land.⁵⁹ Birgit Løgstrup har studeret begivenhedsforløbet vedrørende udparcelleringen af de store hede- og moseområder, og hun påviser, at der gik over 50 år fra magistratens første tiltag til udstedelsen af det første skøde på en hedeparcel. Det langstrakte forløb skyldes blandt andet, at der ved flere lejligheder var markante forskelle mellem bystyret og de centrale og regionale myndigheder om ejendomsretten og mulige procedurer i forbindelse med udskiftningen. Således tog Viborg magistrat i 1801 initiativ til grundforbedring af en bestemt mose med henblik på at opdele den i 100 parceller, som kunne bortauktioneres. Og i 1833 foreslog de eligerede borgere, at bystyret blot begyndte at bortsælge hedearealer, når der viste sig købere af bestemte jorder – for byen havde jo masser af hede at tage af! Men i både 1801 og 1833 fandt stiftamtmanden, at det var nødvendigt at anlægge et mere overordnet perspektiv ved først at gennemføre en tidskrævende opmåling og bonitering af hele "lyngkraven". Baggrunden for dette synspunkt var, at de uopdyrkede jorder tilhørte hele byen, ikke bestemte borgere. Desuden gjorde stiftamtmand Ahlefeldt i 1830erne opmærksom på, at en udskiftning måtte tage hensyn til de fattige, som i stort omfang brugte heden til at hente gratis lyng og tørv.

Efter en årrække med intern uenighed blandt Viborgs borgere nedsatte magistraten i 1844 en komité, der fik til opgave at skrive en betænkning om udskiftningsspørgsmålet. Komitéen indhentede udtalelser fra flere andre byer, der havde været igennem en tilsvarende proces, og på den måde opdagede man, at det kunne være betænkeligt at udskifte til grundene. For en del af grundejerne havde ikke erfaring med landbrug og formåede derfor ikke at bruge deres nyerhvervede jorder på en hensigtsmæssig måde. Viborg-komitéen foreslog derfor, at en parcel mindst skulle have en størrelse på 20 tønder land, at køberne skulle have afgiftsfrihed de første fem år, og at en parcel gik tilbage til byen, hvis den ikke opdyrket. Bystyret tilsluttede sig i store træk disse tanker. Herefter blev der endelig foretaget en samlet opmåling af heden, og resultatet blev indsendt til godkendelse i Rentekammeret.

Dette betød imidlertid ikke afslutningen af konflikten mellem lokale og centrale myndigheder, for i Danske Kancelli og Rentekammeret var man nu optaget af, at byen måtte søge at skaffe sig så stort et udbytte som muligt af hedesalget. Bystyret blev derfor opfordret til i første omgang at nøjes med at udskifte 400 tønder land, som var udvalgt på forhånd og havde en rimelig infrastruktur.

*Skælskør Friboffads Grund og Nærings Taet, jævre af
 Borgerlig jords Jordbrugs Næring, Guelken jøffe og Borgerlig
 af jare 17 Ed. Oadhaud jævre i Proportion af en
 Borgerlig Nærings Skilling; det October for Oadst
 1800. jare jøffe.*

N ^o Nærværeres Navne	Grund	Oadr.	Jordbrugs	Borgerlig	Skilling	
	Taet.	Land	Næring	Næring	Skilling	Denle
1. Herluf Nielsen Oudher	47.	.	.	1	1	41
2. Hendrick Pedersen Wilken	30.	.	.	1	1	30
3. Jens Fischer Jøffe Møllere	37.	.	.	12	1	13
4. J. Inspecteur Selstrup	2. 24.	4.	32.	.	2.	56.
5. Hans Friederich Nielsen	1 4.	1 6 $\frac{1}{2}$	14 $\frac{1}{2}$	48	1	66 $\frac{1}{2}$
6. Hans Jochum Røge	1 31.	.	.	.	1	31
7. Hans Hansen Oud	89	1 5 $\frac{1}{2}$	13 $\frac{1}{2}$	1	1	95 $\frac{1}{2}$

Figur 7. I enevældens købstæder dannede grund- og næringstakterne grundlaget for opkrævning af skatter til byen. Grundtaksten, der lå fast over en længere årrække, byggede på en opmåling af bygrundene. Næringstaksten beroede derimod på en vurdering af de enkelte borgers aktuelle økonomiske tilstand, og den blev justeret hvert år. I 1789 indførte bystyret i Skælskør jordbrugsnæring som en tredje kategori ved skatteligningen. Derfor giver ligningslisterne fra og med dette år et præcist indtryk af, hvor meget jord hver af borgerne rådede over. Rigsarkivet, Skælskør rådstue, Grund- og næringstakster 1725-1821.

Men de købere, der havde meldt sig, ønskede bestemte jordlodder. Viborgs borgerrepræsentation afviste derfor kravene fra København og begyndte i stedet at indsende konkrete salgønsker – til rentekammer-embedsmændenes vrede. Først i 1852 kom bystyret overens med de centrale myndigheder. Resultatet var, at det nye Indenrigsministerium gav tilladelse til at sælge 400 tønder land i 40 lodder. Birgit Løgstrups analyse viser, at der allerede i 1853-54 blev ud-

Figur 8. Sct. Ibs Gade i Viborg, fotograferet cirka 1890. Køerne blev drevet gennem byens gader flere gange om dagen. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

stedt 43 skøder, og at de blev efterfulgt af 36 skøder i løbet af de følgende ti år. En stor del af de ny jordlodder var under 10 tønder land, men der var også flere parceller på mere end 200 tønder land.⁶⁰

Købstadslandbrugets afsluttende faser

Selv om der blev foretaget blokudskiftning i mange købstæder fra cirka 1770 til 1850, var der endnu i midten af 1800-tallet nogle byer, hvor markerne på traditionel vis var opdelt i et stort antal agre. Det var blandt andet tilfældet i Skælskør, hvor sognepræsten J.A. Brasen i 1845 skrev en lang tidsskriftartikel om bymarkens historie. Det fremgår her, at overdrevet så sent som i 1795-97 blev udskiftet til grundene på en sådan måde, at alle gårde og huse fik andele i både gode og dårlige jorder. I alt blev der etableret 211 nye agre ved denne lejlighed. Nogle af dem fik en længde på 1.200 alen (cirka 750 meter) og en bredde på blot 10 alen (6,3 meter). Brasen bemærkede da også, at den besværlige form

– samt den omstændighed, at mange af lodderne lå så langt fra byen – betød, at der kun var ringe udbytte af en del af dem.⁶¹

Ligesom udskiftningsprocessen blev købstadslandbrugets afviklingsfase en langstrakt affære. Første fase bestod i, at der blev bygget gårde og huse ude på bymarken. Det skete tit i “et sindigt tempo”, som Michael Hertz har beskrevet det for Holbæk.⁶² Han tilføjer, at de ejere, som opførte avlsbygninger på deres udskiftede marker, ofte overlod det daglige tilsyn til daglejere, mens de selv passede deres forretninger fra bopælen inde i byen. Endnu i 1890 stod flere store ejendomme på Holbæks markjorder tomme eller blev beboet af en medhjælper. På dette tidspunkt havde tre avlsbrugere, otte bolsmænd, tolv husmænd og en møller dog slået sig ned på markjorderne. Det blev begyndelsen til næste fase, der var kendetegnet ved, at landbruget i stigende grad blev adskilt fra de øvrige erhverv i byen, idet jorderne efterhånden stort set kun blev dyrket af personer, der havde landbrug som hovederhverv og boede ude på markjorderne. I Holbæk ophørte landbrugsdriften fra de sidste gårde inde i byen i 1917 og 1918. Ifølge Trine Loch Elkjær foregik der en tilsvarende adskillelse i mange andre byer i tiden omkring 1. verdenskrig. Hun finder det derfor rimeligt at sige, at det danske købstadslandbrug i egentlig forstand ophørte på denne tid. Det indgår nemlig som et vigtigt led i hendes definition af købstadslandbrug, at driften skal ske “med udgangspunkt i gårdene i byen”.⁶³ Det er dog værd at bemærke, at der i visse købstæder eksisterede spredte avlsbrug inde i byen indtil langt op i 1900-tallet – længe efter, at mange markjorder var begyndt at blive omdannet til bolig- og industrikvarterer. I Viborg var der for eksempel en halv snes gårde med landbrug i 1940 – de sidste forsvandt i 1960’erne – og Hasle havde endnu i 1984 to aktive avlsbrugere.⁶⁴

Konklusion

Formålet med denne artikel har været at sammenfatte den hidtidige forskning vedrørende købstadslandbrug, for så vidt angår ejendoms- og brugsretten samt udskiftningen. Artiklen har vist, at det er muligt at pege på en række fællestræk i udviklingen hos mange købstæder. Der er således ingen tvivl om, at byernes jordtilliggende oprindeligt fortrinsvis bestod af skov-, græs- og lyngområder, men at der blev opdyrket mange overdrev og skovarealer i 15-, 16- og 1700-årene. Ikke desto mindre spillede græsning af køer, heste og andre husdyr endnu omkring 1800 en vigtigere rolle end agerdyrkning i mange købstæder.

Under den første udskiftnings- og opdyrkningsbølge blev talrige bymarker opdelt i masser af åse og agre, og det var almindeligt at knytte et større antal agre til hver af byens ejendomme. I udgangspunktet er disse jordlodder formentlig de fleste steder blevet betragtet som offentlig ejendom, der var bortfæstet til de enkelte grundejere. Men i mange byer kunne man snart notere et

skred fra brugsret til ejendomsret, og nogle steder kom visse jordejere – typisk større købmænd og embedsmænd – efterhånden i besiddelse af betragtelige mængder af jord. Det blev tilsyneladende også ret almindeligt, at udenbys folk kom til at eje en del af jorden. I nogle købstæder formåede bystyret dog at fastholde en stor del af jorden som byens ejendom, og dette kunne give kærnerkassen gode indtægter ved bortforpagtning.

I modsætning til landsognene kom der aldrig en samlet lovgivning om købstædernes jordreformer i 17-1800-tallet. Udskiftningerne i disse år forløb da også meget forskelligt, og i nogle byer strakte de sig over en meget lang periode bestående af flere, klart adskilte faser. Enkelte steder begyndte reformerne allerede mellem 1750 og 1780, men generelt må man sige, at byernes udskiftningsproces kom sent i gang, og at den blev tilendebragt på et meget sent tidspunkt. Det hænger sammen med, at udskiftningen ofte var en smertefuld proces med stærke interne konflikter i byen, især mellem store grundejere, som ønskede at få samlet deres jorder for at kunne forøge produktiviteten, og fattige borgere, der frygtede at miste græsningsretten til deres få køer. Manglen på lovgivning gjorde bestemt ikke processen lettere.

Der foreligger mange solide undersøgelser på lokalt plan om købstadslandbrugets struktur. Til udarbejdelsen af denne artikel har jeg især haft megen nytte af en række bybiografier af både ældre og nyere dato. Derimod er der skrevet meget lidt om købstadslandbrug på et landsdækkende niveau.⁶⁵ Vi savner således en undersøgelse af de centrale og regionale myndigheders holdninger og beslutninger inden for dette område. Dette gælder i særlig grad for reformperioden i 17-1800-tallet, hvor det blandt andet kunne være interessant at få klarlagt, i hvor høj grad de overordnede myndigheder selv tog initiativer, og i hvilket omfang de blot reagerede på henvendelser fra lokalbefolkningen. Det kunne også være spændende at få belyst baggrunden for nogle af de meget forskellige afgørelser i de udskiftningssager, som er beskrevet i denne artikel. Nogle af de centrale spørgsmål i denne forbindelse er, i hvor høj grad der var konsensus blandt beslutningstagerne i København, og hvilken indflydelse de enkelte stiftamtmand og amtmænd har haft på de centrale myndigheders afgørelser. Endelig kunne det have stor værdi at få gennemført en analyse af de holdningsændringer til købstadslandbruget, som kan spores i Danske Kancelli og Rentekammeret fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1800-tallet.⁶⁶

Bilag 1

Arealudnyttelse og husdyrhold i kongerigets købstæder i 1861

Kilder:

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besåede areal 1861-76.

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedr. kreaturhold 1861-1881.

En nærmere redegørelse for disse kilder ses i *Landbohistorisk Tidsskrift* 2010:2, s. 108-14.

Da der mangler tal fra 1861 for Ribes husdyrbestand, anvendes i stedet 1866-tallene for denne by.

Købstad	Besået areal (tønder land)	Landbrugsareal i alt (tønder land)	Besået areal i procent af landbrugsareal	Antal hornkvæg (tyre, stude, køer og ungvæg)	Antal får	Antal svin
Allinge	258	406	64	153	55	44
Assens	783	1123	70	311	224	323
Bogense	563	1070	53	325	418	242
Ebeltoft	467	891	52	274	589	172
Fredericia	2252	3177	71	860	222	501
Frederikshavn	184	388	47	106	11	9
Frederikssund	267	420	64	156	49	78
Faaborg	177	267	66	288	19	361
Grenaa	370	898	41	248	354	135
Hasle	388	457	85	119	50	113
Helsingør	1255	1885	67	552	226	326
Hillerød	674	1111	61	275	422	176
Hjørring	1491	2597	57	620	368	174
Hobro	906	1569	58	534	143	100

Holbæk	991	1476	67	578	147	329
Holstebro	666	1344	50	238	160	65
Horsens	840	1157	73	452	143	258
Kalundborg	367	729	50	573	1117	308
Kerteminde	235	467	50	157	159	190
Kolding	650	1162	56	329	223	163
Korsør	906	1493	61	325	559	190
Køge	130	245	53	300	38	248
Lemvig	270	538	50	211	315	51
Mariager	386	727	53	146	194	56
Maribo	299	500	60	162	25	240
Middelfart	379	583	65	169	146	185
Nakskov	530	851	62	258	173	319
Neksø	362	725	50	287	213	171
Nibe	345	846	41	152	97	46
Nyborg	677	1078	63	310	76	233
Nykøbing F.	486	653	74	199	39	216
Nykøbing M.	456	770	59	239	235	61
Nykøbing S.	657	1293	51	471	192	240
Nysted	551	887	62	189	310	178
Næstved	432	679	64	330	21	118
Odense	811	1376	59	922	102	806
Præstø	73	96	76	86	13	141
Randers	1087	2361	46	880	230	77
Ribe	934	2970	31	662	828	220
Ringkøbing	354	718	49	193	170	71
Ringsted	897	1423	63	403	120	192

Roskilde	1843	2747	67	673	293	304
Rudkøbing	290	450	64	196	73	206
Rødby	1843	3237	57	592	1431	307
Rønne	735	1044	70	392	125	407
Sakskøbing	138	288	48	119	35	106
Sandvig	100	129	77	58	306	35
Skagen	242	242	100	150	909	19
Skanderborg	420	718	58	204	71	119
Skive	259	440	59	149	211	46
Skælskør	489	790	62	237	122	181
Slagelse	1172	1592	74	549	100	238
Sorø (med landdistrikt)	315	477	66	272	2	57
Stege	734	1023	72	340	425	271
Store Heddinge	1439	2273	63	640	313	221
Stubbekøbing	352	546	64	192	49	99
Svaneke	192	239	80	150	44	69
Svendborg (med landdistrikt)	1107	1526	73	505	53	383
Sæby	319	773	41	164	155	37
Thisted	877	1368	64	409	218	38
Varde	1170	2696	43	575	519	163
Vejle	946	1547	61	97	22	14
Viborg	2067	4201	49	797	626	144
Vordingborg	501	734	68	257	144	240
Aakirkeby	609	948	64	320	343	98
Aalborg	573	941	61	401	67	5
Aarhus	804	1194	67	342	175	52

Noter

- 1 De vigtigste arbejder af generel karakter om dansk købstadslandbrug er Michael Hertz, 1989; Ole Degn, 1998 og Trine Loch Elkjær, 2008.
- 2 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 115. Jævnfør Henrik Becker-Christensen, 1979 s. 82-85, om bymarkens og fiskeriets særligt store betydning for købstæderne i perioden ca. 1660-1750, hvor mange byer befandt sig i en lang og dyb økonomisk krise.
- 3 Jørgen Mikkelsen, 1993 s. 182f.
- 4 Jævnfør Ole Degn, 1998, der indeholder tabeller over de enkelte købstæders jordtilliggende og antallet af brugere i 1850. Se også <http://dendigitalabyport.byhistorie.dk/landbrug> – en database, som blandt andet rummer oplysninger om afgrøder, husdyrhold og jordtilliggende i byerne i 1830erne.
- 5 Som et par tidlige eksempler kan nævnes, at Christoffer I og Erik Klipping i 1250erne og 60erne forsynede Nakskov med jorder på mere end 400 tønder land, og at Erik Menved i 1294 udstedte et gavebrev til Ribe på Ribe Holm. (C.C. Haugner, 1934 s. 13 og Otto Smith, 1929 s. 252).
- 6 Bering Liisberg, 1912 s. 112.
- 7 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 43f. Om Kong Hans' indsats til fremme af byernes landbrug, se også Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen, 1997 s. 78 (Vejle), og Gr. Begtrup, Nørrejylland III 1812 (1978) s. 196 (Thisted).
- 8 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 115-17. Ørkil Slots grund og tilliggende var ved Reformationen blevet inddraget af kongemagten som en del af det hidtidige Fyns bispegods.
- 9 C.C. Haugner, 1934 s. 16-18. Andre eksempler på, at Christian III og Frederik II skænkede jord til en købstad eller gav tilladelse til, at en by gjorde brug af bestemte jorder, kan ses i P. Eliassen, 1910 s. 363 (Kolding), og Trine Loch Elkjær, 2008 s. 267 (Aarhus og Randers).
- 10 Henrik Becker-Christensen, 1997 s. 184 og C.T. Engelstoft, 1880 (1978) s. 371.
- 11 Så sent som i 1803 erklærede Gregers Begtrup, at "Græsningen er Hovedsagen paa Kjøbstædjorder". Gr. Begtrup, Sjælland og Møn I 1803 (1978), s. 256.
- 12 Købstædernes vider og vedtægter indeholder detaljerede regelsæt for byboernes adfærd i bymarken. Det er karakteristisk, at der i mange tilfælde er langt flere bestemmelser om græsningen end om agerdyrkingen. Det kan dog hænge sammen med, at der ikke var dyrkningsfællesskab i alle byer, sådan som det var tilfældet på landet. De enkelte byers vider og vedtægter er trykt i Poul Bjerger, Thyge J. Søegaard og August F. Schmidt, 1904-38. Der er også uddrag af disse kilder i flere bybiografier.
- 13 Erland Porsmose, 2000 s. 157. Se også Chr. Kiilsgaard, 1949 s. 94 (Rudkø-

- bing, der havde skov indtil 1659) og J.A. Brasen, 1845 s. 574f. (Skælskør, hvor der var skov indtil ca. 1600).
- 14 P. Eliassen, 1910 s. 360, Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen, 1997 s. 115 og Carl Lindberg Nielsen, 1943 s. 128.
  - 15 L.F. la Cour, 1926 s. 266.
  - 16 Trine Locht Elkjær, 2008 s. 269.
  - 17 Trine Locht Elkjær, 2008 s. 269.
  - 18 John Stampe Christensen, 1985 s. 241.
  - 19 G.L. Dam og H.K. Larsen, 1951 s. 88. De to forfattere sammenfatter forholdene i Aakirkeby med disse ord: "Man synes saaledes helt ind i det 19. Aarhundrede at have handlet med Jorden i Overensstemmelse med den gamle Regel fra 1346 i Købstadsrettens første Stykke (...) at "Jord skødes hjemme ved Dør, med gode Mænds Vidne.""
  - 20 Lauritz Maaløe, 1936 s. 121.
  - 21 S.P. Jensen, 1996 s. 9 og 18. Agervis handel med købstadsjord omtales også i C. Schade, 1811 (1983) s. 271. Det fremgår her, at Nykøbing Mors' indmarksagre omkring 1810 kunne erhverves for 80-120 rigsdaler; udmarksagrene kostede derimod kun 60-80 rigsdaler.
  - 22 Annette Hoff, 2000 s. 222f. og 231. Som andre eksempler på, at der skete en stærk reduktion i antallet af lodsejere, kan nævnes Aarhus, Randers og Nakskov. Se Trine Locht Elkjær, 2008 s. 274, Erik Korr Johansen, 1997 s. 207 og C.C. Haugner, 1934 s. 226f. Korr Johansen nævner blandt andet, at antallet af jordejere i Aarhus blev reduceret fra 272 i slutningen af 1500-tallet til cirka 150 omkring 1730 og 58 i 1801. I 1801 sad den største jordejer, købmand Hans Raae, på 24 gårdsavl, mens skræddermester Peter Villadsen havde 18, apoteker Reddelin 14 og købmand Peter Herskind 13.
  - 23 Ole Degn, 1981 bd. I s. 90.
  - 24 Se for eksempel Chr. Kiilgaard, 1949 s. 97f.
  - 25 Trine Locht Elkjær, 2008 s. 272.
  - 26 Snæbiørn Asgeyrsen Stadfeldt, 1804 (1976) s. 374-96. Stadfeldts fremstilling indeholder i øvrigt også (s. 365) en interessant redegørelse for, hvordan de private dele af Randers' bymark i sin tid var gået ud af byens besiddelse. Gennem studier af skattebøger og jordebøger fra 1600-tallet kunne han blandt andet påvise, at pantsættelse ofte havde været det første skridt i retning af privatisering af jorden.
  - 27 Gr. Begtrup, Fyn m.m. I 1806 (1978) s. 157, Nørrejylland II 1810 (1978) s. 146f. og 321 samt Nørrejylland III 1812 (1978) s. 130 og 134.
  - 28 Otto Smith, 1929 s. 270.
  - 29 Om fattigvæsenets jordejendomme, se blandt andet John Stampe Christensen, 1985 s. 226 (Kalundborg). Se også Chr. Kiilgaard, 1949 s. 96

- (Rudkøbing) om, hvordan bystyret pantsatte en del af bymarken og rådhuset til fattigkassen.
- 30 Se blandt andet J. Kinch, 1884 s. 875f. (Ribe) og Hans Krongaard Kristensen, 1998 s. 174ff. og 236 (Viborg). I sidstnævnte omtales i øvrigt flere konflikter mellem borgerne i Viborg og henholdsvis biskoppen og domkapitlet om ejendomsretten til bestemte jorder.
  - 31 Karl-Erik Frandsen, 1998 s. 103f.
  - 32 Claus Bjørn, 1998 s. 187f.
  - 33 Se blandt andet Lauritz Maaløe, 1936 s. 118.
  - 34 Bo Fritzboeger, 2000 især s. 37 og 39.
  - 35 S.P. Jensen, 1996 s. 10f.
  - 36 Dette emne får en ret fyldig behandling i Gregers Begtrups beskrivelse af de sjællandske købstadsjorder omkring 1800. Begtrup bemærkede blandt andet, at kvæg, der græssede på jord, som kun lå brak et enkelt år, havde brug for to tønder land per ko. Han tilføjede: "De, som hverken brygge eller brænde, og ikke kunne faae Mask eller Bærme tilkjøbs af Kjøbmanden, maa lade deres Qvæg forhungere paa den magre Græsning hele Høstens Tid, og man seer ofte i vores smaa Kjøbstæder Qvæget om Sommeren gaae op og ned af Gaderne, og brøle af Sult". Gr. Begtrup, Sjælland og Møn I 1803 (1978) s. 255. Se også Carl Lindberg Nielsen, 1943 s. 129 om ringe græsningsforhold i Ringkøbing i 1740erne.
  - 37 Aabenraa er et eksempel på dette. Her fik byboerne åbenbart svært ved at få respekteret deres rettigheder syd for fjorden, da de endelig begyndte at sætte kvæg på græs i disse områder. Jævnfør H.V. Gregersen, 1961 s. 28f.
  - 38 Erland Porsmose, 2000 s. 158f. Hegnsrelaterede konflikter mellem by og landsby nævnes også i John Stampe Christensen, 1985 s. 244.
  - 39 Andre eksempler kan ses i Albert Thomsen, 1936-1937 s. 369ff. (Holbæk), C.C. Haugner, 1934 s. 13ff. (Nakskov), C. Klitgaard, 1925 s. 152ff. (Hjørning) og Paul G. Ørberg, 1970 s. 158ff. (Sæby).
  - 40 Aage Fasmer Blomberg, 1956 s. 108-12.
  - 41 Rasmus Nielsen, 1929 især s. 67-69 og 127-40.
  - 42 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 313f.
  - 43 Birgit Løgstrup, 1993 s. 20.
  - 44 Birgit Løgstrup, 1993 s. 6. I Ringkøbing blev der udstedt et tilsvarende forbud i 1555 og igen i 1560. Ikke desto mindre fik en lokal godsejer omkring 1570 kongelig stadfæstelse på køb af en gård i Ringkøbing med tilhørende markjorder. Carl Lindberg Nielsen, 1943 s. 129.
  - 45 Jens Holmgaard, 1999 s. 26. Assens oplevede en tilsvarende situation i årene efter 1660, hvor mange gældsplagede borgere solgte jorder til fremmede. Lauritz Maaløe, 1936 s. 116.

- 46 Jens Clausen, 1939 s. 334.
- 47 Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Etatsråd Martfeldts embedsarkiv, Samlinger angående købstæderne i almindelighed 1759-1778 (pk. 2122, læg 42).
- 48 Jævnfør Gregers Begtrups beskrivelse: "Da nu Jorderne til en Kjøbstad have (...) en umiskjendelig Værd for Byen, og Avlsbrug er paa mange en Hovednæring, ja endog at i ikke saa faa Byer dens Jorder bidrager væsentlig til Byens Folkemængde, Velstanden blandt Borgerne, Gaardenes og Husenes Priis, saa synes det besynderligt at Kjøbstæderne have sidst tænkt paa at faa deres Jorder udskiftede, og at mange endnu have betydelige Overdreve og Fælleder, som henligge paa en uforsvarlig Maade uopdyrkede". Gr. Begtrup, Fyn m.m. II 1806 (1979) s. 632.
- 49 Om Moltkes store og tidlige indsats for udskiftning og andre landboreformer, se Carsten Porskrog Rasmussen 2010.
- 50 S.P. Jensen, 1996 s. 14 og 18-24.
- 51 Forordningens indhold er refereret i Lotte Dombernowsky, 1988 s. 321, hvor den karakteriseres som "en slags rygrad i udskiftningslovgivningen".
- 52 J.O. Bro-Jørgensen, 1959 s. 311-13 og 315-19. Efter Bro-Jørgensens opfattelse skyldtes den stærke modvilje mod Uldalls forslag i høj grad animositet mod byfogedens person.
- 53 Michael Hertz, 1998 s. 57-62. Se også Michael Hertz, 1989 s. 86f., hvor han beskriver konflikten i Holbæk således: "Tilhængerne [af reformer] så jorden og landbruget som spekulationsobjekt og kilde til kapitalakkumulation; modstanderne søgte i avlsbruget og i det brede, men oftest lidet specialiserede næringsgrundlag, at opnå sikkerhed, men ikke nødvendigvis stor indtjening."
- 54 Tyge Krogh, 1985 s. 273-77.
- 55 Sv. Aage Bay, 1979 s. 50-61.
- 56 Trine Loch Elkjær, 1998 s. 18-25.
- 57 Inden da havde der været en diskussion i Aarhus om selve ejendomsretten til jorden. Den ene fløj af debattører hævdede, at adkomstbrevene til gårdsavl kun gav brugsret, men at ejendomsretten stadig lå hos byen. Den anden fløj mente, at de tinglyste skøder fra og med 1500-tallet nødvendigvis måtte tages som udtryk for, at de enkelte grundejere havde ejendomsret over jorderne. Trine Loch Elkjær, 1998 s. 21.
- 58 Selv om byens vider og vedtægter fastslog, at alle indbyggere var græsningsberettigede, fandt borgerkomitéen, at kun grundejerne havde krav på erstatning ved udskiftning. Det fremgår ikke af Trine Loch Elkjærs artikel, hvordan komitéen nåede frem til denne konklusion.
- 59 Birgit Løgstrup, 1993 s. 42.
- 60 Birgit Løgstrup, 1993 s. 45.

- 61 J.A. Brasen, 1845 s. 586ff. Også i nabobyen Korsør lå jorderne spredt langt op i tiden. Så sent som i 1897 skal præstens embedsjord på cirka otte tønder land have været fordelt på 12 steder, jævnfør L.F. la Cour, 1926 s. 284.
- 62 Michael Hertz, 1998 s. 63.
- 63 Michael Hertz, 1998 s. 64 og Trine Loch Elkjær, 1998 s. 9.
- 64 Henning Ringgaard Lauridsen, 1999 s. 274 og Arne Ipsen og Eyvind L. Lind, 1984 s. 84.
- 65 Der er i øvrigt heller ikke meget at finde om ager- og avlsbrug i synteseværker om europæisk byhistorie.
- 66 Jævnfør Birgit Løgstrup, 1993 s. 41-44.

Litteratur

- Bay, Sv. Aage: *Bidrag til Horsens historie*. Horsens 1979.
- Becker-Christensen, Henrik: "De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660-1750". *Erhvervshistorisk Årbog 1979*, 1980, s. 41-97.
- Becker-Christensen, Henrik: "Vejle i det 17. og 18. århundrede". Hellum, Asbjørn (red.): *Vejles historie*, bd. 1 (Fra vadested til by – indtil 1786). Vejle 1997, s. 137-214.
- Begtrup, Gregers: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*. København 1803-12 (genoptrykt 1977-79).
- Bjerge, Poul, Thyge J. Söegaard og August F. Schmidt (udg.): *Danske Vider og Vedtægter*, bd. I-V. København 1904-38.
- Bjørn, Claus: "Vækstår 1753-1850". Frandsen, Karl-Erik og Claus Bjørn: *Roskilde bys historie 1536-1850* (Roskilde bys historie, bd. 2). Roskilde 1998, s. 157-280.
- Blomberg, Aage Fasmer: *Faaborg by's historie*, bd. II (1750-1914). Faaborg 1956.
- Brasen, J.A.: "Historisk Fremstilling af Skielskørs Bymark, dens forskellige Skikkelser og Udskiftninger". *Historisk Tidsskrift*, 1. rk. 6. bd., 1845, s. 563-91.
- Bro-Jørgensen, J.O.: *Svendborg købstads historie*, første del, første halvbind. Svendborg 1959.
- Christensen, John Stampe: "Byens jorder". Nyberg, Tore og Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie*, bd. 1 (Tiden indtil 1830). Kalundborg 1985, s. 241-46.
- Clausen, Jens: "Økonomisk udvikling". Clausen, Jens m.fl. (red.): *Aarhus gennem Tiderne*, bd. I, København 1939.
- la Cour, L.F.: *Korsør. Bidrag til Egnens, Byens og Havnens Historie*. Korsør 1926.
- Dam, G.L. og H.K. Larsen: *Aakirkeby 1346-1946*. Aakirkeby 1951.
- Degn, Ole: "De gamle købstæders markjordsarealer og landbrugsaktiviteter". Elkjær og Ravn (se denne), s. 31-45.

- Degn, Ole: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, bd. 1-2. Aarhus 1981.
- Dombernowsky, Lotte: "Ca. 1720-1810". Bjørn, Claus m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie II 1536-1810*. Odense 1988, s. 211-394.
- Eliassen, P.: *Kolding fra Middelalder til Nutid. En historisk Beskrivelse*. Kolding 1910.
- Elkjær, Trine Locht: "Købstædernes landbrug – eksemplet Århus". Elkjær og Ravn (se denne), s. 9-30.
- Elkjær, Trine Locht: "Købstadslandbrugets betydning for købstadens erhvervs- liv og økonomi i 1700- og 1800-tallet". *Fortid og Nutid*, 1991, s. 251-72.
- Elkjær, Trine Locht: "Market town agriculture". Christensen, Søren Bitsch og Jørgen Mikkelsen (red.): *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848* (Danske Bystudier, 4). Aarhus 2008, s. 263-89.
- Elkjær, Trine Locht og Thomas Bloch Ravn (red.): *Købstadens landbrug gennem 400 år* (Den Gamle Bys skriftrække bind VI). Aarhus 1998.
- Engelstoft, C.T.: *Odense Bys Historie*. Odense 1880 (genoptrykt 1978).
- Frandsen, Karl-Erik: "Nedgangstider 1536-1753". Frandsen, Karl-Erik og Claus Bjørn: *Roskilde bys historie 1536-1850* (Roskilde bys historie, bd. 2). Roskilde 1998, s. 13-156.
- Fritzbøger, Bo: "Vangelag på Sjælland". Bjørn, Claus og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Til- egnet Karl-Erik Frandsen*. Ebeltoft 2000, s. 27-43.
- Gregersen, H.V.: "Middelalderen". Hvidtfeldt, Johan og Peter Kr. Iversen (red.): *Åbenrå Bys Historie*, bd. I (Indtil 1720). Aabenraa 1961, s. 5-66.
- Haugner, C.C.: *Nakskov Købstads Historie*, bd. 1. København 1934.
- Hertz, Michael: "Avlsbrugere og avling på købstadjorder". *Bol og By*, 1989, s. 72-92.
- Hertz, Michael: "Holbæk købstads jordbrug". Elkjær og Ravn (se denne), s. 55-65.
- Hoff, Annette: "Byens bønder". Bjørn, Claus og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tilegnet Karl-Erik Frandsen*. Ebeltoft 2000, s. 217-31.
- Holmgaard, Jens: "Købmændenes og håndværkernes by 1726-1850". Laurid- sen, Henning Ringgaard (red.): *Viborgs historie*, bd. 2 (1726-1940). Viborg 1999, s. 13-62.
- Ipsen, Arne og Eyvind L. Lind: *Bøndernes by. Sagaen om avlsbrugerne og deres bygårde i Hasle*. Nexø 1984.
- Jensen, S.P.: "Landbruget i Store Heddinge gennem 200 år". *Store Heddinge før og nu* (Stevns Lokalhistoriske Arkiv, Hæfte IV). Store Heddinge 1996, s. 7-27.
- Johansen, Erik Korr: "Næringslivet". Gejl, Ib (red.): *Århus. Byens historie*, bd. 2 (1720-1870). Viborg 1997, s. 157-210.

- Kieffer-Olsen, Jakob og Per Kristian Madsen: "Middelalderens Vejle ca. 1100-1600". Hellum, Asbjørn (red.): *Vejles historie*, bd. 1 (Fra vadested til by – indtil 1786). Vejle 1997, s. 63-136.
- Kiilsgaard, Chr.: *Rudkøbing. Topografi og Bystyre*, 1. Del. Rudkøbing 1949.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, 2den Del (Fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse 1536-1660). Ribe 1884.
- Klitgaard, C.: *Hjørring Bys Historie indtil det 19. Aarh. Midte*. Hjørring 1925.
- Kristensen, Hans Krongaard: "Bymarken". Lauridsen, Henning Ringgaard (red.): *Viborgs historie*, bd. 1 (Oldtid-1726). Viborg 1998, s. 173-78.
- Krogh, Tyge: "Udskiftningen af overdrevene". Nyberg, Tore og Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie*, bd. 1 (Tiden indtil 1830). Kalundborg 1985, s. 273-77.
- Lauridsen, Henning Ringgaard: "Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1940". Lauridsen, Henning Ringgaard (red.): *Viborgs historie*, bd. 2 (1726-1940), s. 221-304.
- Liisberg, Bering: *Stubbekøbing gennem Tiderne*. Nykøbing F. 1912.
- Løgstrup, Birgit: *Jord og mennesker på Viborgeggen 1688-1988* (Viborg Leksikon, bd. 9). Viborg 1993.
- Mikkelsen, Jørgen: "Korn, købmænd og kreditter. Om kornhandel og kornpriser i Sydvestsjælland ca. 1740-1807". *Fortid og Nutid*, 1993, s. 179-213.
- Maaløe, Lauritz: *Assens gennem 700 Aar*. Odense 1936.
- Nielsen, Carl Lindberg: *Ringkjøbing Købstads Historie*. Ringkøbing 1943.
- Nielsen, Rasmus: "Næstved Overdrev". Nielsen, Rasmus: *Næstved Købstads Historie*, bd. 2. Næstved 1929, s. 67-151. [Også trykt i *Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt*, 1928]
- Pedersen, Laurits (red.): *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857*, bd. I (Stedhistorie). Helsingør 1926.
- Porsmose, Erland: *Kerteminde Bys Historie 1350-1659* (Kerteminde Bys Historie, bd. 1). Odense 2000.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "A.G. Moltke og det holstenske kobbelbrug". *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2010:2, s. 9-48.
- Schade, C.: *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg 1811 (genoptrykt 1983).
- Smith, Otto: "Næringslivet". Hugo Matthiessen m.fl.: *Ribe Bys Historie 1660-1730*. København 1929.
- Smith, Otto: *Ribe Bys Historie 1730-1820*, bd. 1. København 1936.
- Stadfeldt, Snæbiørn Asgeyrsen: *Chorographisk og Oeconomisk Beskrivelse over Randers Kiøbsted i Nørre Jylland*. København 1804 (genoptrykt 1976).
- Thomsen, Albert: *Holbæk Købstads Historie*. Holbæk 1936-37.
- Weesch, Bjarne: *Købstadsjorderne i det attende århundrede*. Utrykt afløsningsopgave, Københavns Universitet, 1985.

Ørberg, Paul G.: *En by ved havet. Sæby købstads historie*, 1. del. Sæby 1970.
Aagaard, Knud: *Physisk, oeconomic og topographisk Beskrivelse over Thye ...*,
Viborg 1802 (genoptrykt 1983).

Arkivalier

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedr. kreaturhold 1861-1881 (diverse pakker).

Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besåede areal 1861-1876 (diverse pakker).

Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Etatsråd Martfeldts embedsarkiv, Samlinger angående købstæderne i almindelighed 1759-1778 (pakke 2122).

Hjemmesider

<http://dendigitalebyport.byhistorie.dk/landbrug>

Summary

The purpose of this article is to conflate current research about the right of use of the fields and commons of the Danish cities and towns. This analysis has brought to light many common features. There can be no doubt that the urban land in the Middle Ages mainly consisted of woods, meadows, bogs and moors. In the 16th-18th centuries many of these areas were brought under cultivation. However, even about the year 1800 grazing of cattle, horses, sheep and other animals was still more important than tillage in many towns.

During the first wave of cultivating much arable land was divided into hundreds of small strips, and often a number of such strips were associated with each of the houses in the town. These plots were probably considered public property in most places, available to be hired out to different house owners. However, the right of use soon changed to property right and in some towns certain persons – often the most successful and active merchants – gradually became owners of a considerable number of plots.

In contrast to the rural areas, no comprehensive laws were published about the towns' agricultural reforms in the 18th and 19th centuries. During this period, the enclosure movement took rather different courses in individual towns. In some places the process stretched over a very long period, consisting of several, distinct phases. In a few towns the reforms began already between 1750 and 1780, but in general the process started and finished rather late, compared with the rural areas. Among other things this was due to the fact that

the enclosure process in the towns was often very turbulent causing intense conflicts between different parts of the local population. The typical conflict was between well-to-do citizens who owned many plots and wanted to bring them together in order to raise productivity, and poor people who feared losing the right to graze their cows.

Forfatterpræsentation

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet. Har især forsket i dansk og europæisk byhistorie, men også skrevet artikler om mange andre historiske emner, herunder landbohistorie. Blandt de nyeste publikationer kan nævnes *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800* (2012), Danmarks Statistiks arkiv og landbohistorisk forskning, *Landbohistorisk Tidsskrift* 2010:2, samt forskellige bidrag til Søren Bitsch Christensen, red.: *Ribe Bys Historie 2 – 1520-1850* (2010).